

Református templomok stílusteremtései

Kulcsár Attila

építésszámológ, tervező, Debreceni Egyetem Műszaki Kar Építésszámológi
Tanszék, nyugalmazott tanára (1992-2012), tanszékvezető,
műteremvezető
Pláne és Plánum Kft ügyvezető, vezető tervező (1992-2024)

Tézis:

A magyar református templomok az elmúlt 500 év alatt sem találták meg karakterüket, azt a stílust, amellyel azonosíthatók lennének a világban.

A kezdetek

A protestantizmus, azon belül a reformáció, a katolikus egyház válsága miatt jött létre. Vallásháborúk és mártírok élete árán terjedt el a kontinensen a XVI–XVII. században. Fejedelmek, királyok tértek át az új hitre, velük alattvalóik is, az augsburgi béke *cuius regio, eius religio*-ja szellemében. Az új vallás szertartásai anyanyelven szóltak, nemzeti zsinatok koordinálták hitelveiket, csak a szentírás alapján hirdették a hit által való üdvözülés útját. A történelmi Magyarország területén a török hódoltság idején és azt követően a megmaradt lakosság sok településen új prédikátort választott magának. A törökök 150 éves uralma alatt az ország három részre szakadt, a protestantizmus is különböző módon terjedt: református, evangélikus és unitárius felekezetek jöttek létre Erdélyben, a Felvidéken, az Alföldön és a királyi Magyarországon, zsinati határozatok után. Debrecenben Kálmáncsehi Sánta Márton, és Melius Juhász Péter prédikátorok munkássága eredményeként 1567-ben a Debreceni Zsinaton 17 tiszántúli egyházmegye fogadta el a Második Helvét Hitvallást és egyházi rendtartást, csatlakozva a protestantizmus kálvini ágához. Ezután minden református gyülekezet arra törekedett, hogy új templomait a katolikus templomoktól eltérő stílusban hozza létre, a megváltozott liturgia követelményei szerint. A német és svájci protestáns példák sokféle alaprajzzal adtak példát egyházi építészettünknek és új téralakításokra tettek javaslatot. A magyar református templomok sokféle stílusváltozatot hoztak létre. Ezek ugyan ma sem egységesek, de létrejött a városi nagytemplomok és a kis települések néphagyományokat ápoló istenházainak sokféle megoldása.

A gyülekezetek első kultikus terei

Az első református templomok belső tereit, a katolikus templomok átalakításával tették alkalmassá az igehirdetés minél jobb befogadására és az újakat is a liturgia zökkenőmentes lebonyolítása érdekében építették. Christoph Sturm 1723-ban készült mintakönyvében az alaprajzok szinte minden formáját kipróbálta. (Lőrincz, 2010.) „Centrális tereket javasol, négyzetes, háromszög alakú T formájú alaprajzokkal, és a legkülönbébb karzattmegoldásokkal” (Bibó, 1967.), mindezt a horasztika (a jól láthatóság), az akusztika (a jó hallhatóság) és a dinamika szempontjai szerint, hogy a templomtérben a szertartások (kereszteles, konfirmáció, úrvacsoraosztás, esketés) gördülékenyek legyenek. Ezek a szempontok formálták át a katolikusok lineáris tereit centrális termékké, derékszögű, amfiteátrumos vagy diagonális padosoros átrendezésekkel, centrumba helyezve az igehirdetés helyét: a szószéket és az úrasztalát. Befolyásolják a szintváltásokat, karzatokban, pillérek kiosztásában, a megvilágítás irányában és a szerkezeti rendszerek megválasztásában.

A mohácsi csatában sok katolikus vallási vezető is meghalt, az Alföld templomai elnéptelenedtek. Erdély és a Felvidék urai az új vallás hívei lettek, az anyanyelven hirdetett ige széles néprétegeket érintett meg. A szászok és a felvidéki bányavárosok lakói az ágostai hitvallást választották, a fejedelemség lakóinak többsége a kálvinista reformátorok tétéleit. Dávid Ferenc pedig Erdélyben megalapította a reformáció egyetlen magyar alapítású ágát, az unitárius egyházat és gyülekezeteit, melyeket János Zsigmond idején 1568-ban törvényesen is elismeretek.

A református vallás a Habsburg Birodalomban csak 1781-ben, II. József türelmi rendeletében kapott engedélyt szabad gyakorlására és templomok építésére, legalább 100 családot számláló közösségei számára, megszorításokkal. Magyarországon és Erdélyben a református gyülekezetek első templomaikat a hívek saját erejéből kezdték el építeni sárból (patics fallal), torony nélkül (fa haranglábakkal), udvarokról nyíló bejárataikkal, mert kezdetben csak ilyenre adott a rendelet engedélyt. Erdélyben a szászok evangélikus templomai példájára a reformátusok is falkerítéssel, várfallal és kaputoronnyal határolták le templomuk telkét, temetkezési helyeiket, mint Körösfőn, Illyefalván. (Toronyvigyázó, 249.)

A magyar református egyház debreceni zsinatán fogadta el a II. Helvét Hitvallás 30 tételét, és a Heidelbergi Kátét. Az öt sola szellemében gyakorolja hitét, és építi templomait. Ezek a következők: SOLA SCRIPTURA (egyedül a Szentírás), SOLA FIDE (egyedül hit által), SOLA GRATIA (egyedül kegyelemből), SOLUS CHRISTUS (egyedül Krisztus) és SOLI DEO GLORIA (egyedül Istené a dicsőség).

Európa templomépítészete a keresztyénség felvétele óta, a katolicizmus középkori századaiban és azt követően az építőművészet látványos katedrálisait

hozta létre a korakeresztyén, a román, gótikus, barokk, reneszánsz történelmi stíluskorszakaiban. Fejlődésük az egyház szertartásait és szervezeteinek térigényeit követve történt. A XVI—XVII. században az építőművészetben a késő barokk és klasszicista stílus szerinti alkotások születtek. Mindig is elvált egymástól a középület-építés és a népi építkezés, mind méreteiben, mind anyaghasználatában. Jól látható ez a föld-fa szerkezetű és téglakő építészet, valamint a mesterségbeli tudás tanultsága és a népi építőmesterség gyakorlatának különbségeiben is. Különböztek egymástól az idegen iskolákban, műhelyekben tanult építőmesterek és a paraszti élet mesteremberei, akik az ács- és más famunkák szakértői voltak. Ők voltak a tornácos lakóházak, száraz- és vízimalmok, csűrök, bútorok mesteremberei. Később az elhagyott, leégett, falusi katolikus templomok fedélszékeinek felújítása és átalakítása után közülük kerültek ki az első protestáns templomok építői is. Haranglábat építettek a hajók mellé, karzatokat hoztak létre, kazettás mennyezeteket, szószékek, padosokat, úrasztalt ácsoltak, melyek eltértek a korábbi templomépítészeti szokásoktól.

A falusi katolikus templomok átalakításával létrejött első református templomokban a szószék az arcus triumfalís déli pillérére került, az úrasztal középre, vele szembe a Mózes-szék, a szentélybe a férfiak ülősorai, a sekrestye feleslegessé vált.

A református templom építészetét a vallási elnyomás korlátozta a török kiűzését követően is. „A Rákóczi szabadságharc után sem javult a helyzet, mert az Alföldön nem voltak artikuláris helyek.” (Bibó, 1967. 526.) Ezek a király által a protestáns fundus kialakítására megjelölt területek voltak, ahol templom épülhetett paplakkal, iskolával. II. József 1781-es türelmi rendelete után szűnt meg a jogi korlátozás, a református gyülekezetek is hozzáláttak tágas, toronnyal ékes téglamentomok építéséhez az Alföldön. Ekkor alakult ki az a hosszahajós elrendezés, mely a liturgia igényei mellett a hajó rövidebb oldalain létrehozott karzatokkal a hívek minél nagyobb létszámú befogadására törekedett. A karzatok után a szószékekkel szemben is létrejöttek ülősorok, galériásan összekötve a korábbiakat, például Gyomán és Szentesen, s így egy újabb templomépítészeti típus jött létre. (Bibó, 1967. 530., 533.) A legnagyobb gyülekezetek befogadására épített templomterek háromhajósok lettek, amelyekben a karzat mindkét hosszoldalon végigfut. Ilyen például Kisújszállás és Kunhegyes református temploma. (Bibó 1967. 530., 533.)

Díszítések és a torony

A reformáció száműzte a templomból a barokk díszítéseket és az emberábrázolást is. A XVI. század előtt épült templomokban a középkori szenteket, a bibliai ábrázolásokat levakolták, a feszületeket eltávolították. „A díszítés első lépés a művészet felé, mely egyúttal az elkülönülés, és individualításra törekvés” – írja Gottfried Semper. (Moravánszky–M. Gyöngy, 2009. 50.) A református egyház

mégsem művészetellenes. A növényvilág biológiai motívumait használták kiemelésre a szószékkoronán, festett mennyezeteken, abroszokon, a népművészet szimbolikájával a technológiák elvontságában. A templom a hívő gyülekezet háza, és a családmódel hierarchiája szerint alakította ki ülésrendjeit is, ahol a családfő maga az Isten. A külső megjelenést a torony uralja a betlehemi csillag szimbolikájával, amely a bölcséket a kisdedhez vezette (sok helyen kakassal is idézve Péter apostol megtagadását), és órával, harangozással jelzi az idő múlását. A kezdetek toronyépítési tilalma alakította ki azt a hagyományt, hogy a torony a hajó mellé épült mint a harangláb, melyet még falazott templomok esetén is alkalmaztak. Talán az egyik legszebb harangláb a Báthoryak neogótikus kegyúri temploma mellé épült Nyírbátorban, 1640 körül. Ez az országrész legnagyobb fa haranglába, felsőtiszavidéki és partiumi minták alapján, reneszánsz oszlopos karzatokkal, fiatornyokkal ékes. (Kulcsár, 2022. 197.) A tűzvészek miatt tértek át a templomépítők a falazott tornyokra, és a hosszhajós alaprajzok nyomták be a tornyokat később a bejárati falsíkokba.

A dogmatikus elvek érvényesülése a historizmusban

A reformáció elterjedésével, a vallásszabadság és a nemzetiségek keveredése révén különböző felekezetek templomai együtt határozták meg egy-egy település ikonikus látképét. A házak nyája felett a pásztorok sziluettjei.

Az emancipáció versenyre készítette az építetöket, és a XX. század fordulóján Csikesz Sándor, az egyház teológiai professzora tárgyilagosan megállapíthatta, hogy legtöbb református templom a katolikus szögletes templomok másolásával jött létre. A debreceni Kistemplom végül nem Szkalnitzky Antal terve alapján valósult meg, és a Nagytemplom építéskor is elmaradt a Péchy Mihály által tervezett centrális kupola, s maga a templom sok-sok útkereső áttervezés után, 1824-re lett kész.

Buda első református templomát a Szilágyi Dezső téren, Pecz Samu, a református karakter reprezentatív példajaként kívánta megvalósítani, ötszögű csarnokterével, centrális elrendezésben, különálló toronnyal, de nem talált sok követőre, (Jancsó, 2010.) csak Sztehlo Ottó szolnoki református temploma lett hasonló térképzésű, historikus, neogót stílusban, a XIX. század végén.

A modern építészet stílusigénye új református templomok építésében

A historizmus évszázadokon át alakuló építészetét kikezdték az új funkciók igényei, új anyagok és szerkezeteik, a régiek használatát a korszellem kritikája, kultikus versenytársak, az építészet formaalakító avantgárdja, az új társadalmak stílusakarásai. A templomok több évszázados eszmeisége is találkozott a technikai haladás új lehetőségeivel. A református szellemiség új muníciókat kapott a mesterséges kő, és acélszerkezetek eget ostromló képességeiben a szakralitáshoz (pl. Barcelona, Brazília, Reykjavik).

A modern építészet premodern, Bauhaus, posztmodern, organikus és újmodern stílusirányzatai csak néhány építész nemzeti hagyománnyal kísérletező építészetében öltöttek testet: Kós Károly, Árkai Bertalan, Medgyaszay István templomaiban.

A szecesszió formaakarása idegen a reformáció puritánságától, de a kerámia új lehetőségeit próbálja ki Árkai Aladár fasori remekművén. A modern betonszerkezet eszközeivel kísérletezett Medgyaszay rárósműlyadi templomán, mely centrális téralakítással is párosult. Kós Károly Kolozsvárott megépült falazott temploma is karzatos fatornyot kapott. A falusi fiatornyos harang-lábakkal épült templomok mindig is közelebb álltak a nép ezermester tudásához, a kalákában építés közösségteremtő voltához. A modern mozgalom útkeresései hidegen hagyták a trianoni traumától szenvedő kultikus közszellemet. A Felső-Tiszavidék az erdélyi mintákat követte néhány olyan kísérlet után, mint Borsos József Egyetemi temploma Debrecenben. (Rácz, 1990.)

A megtűrttség évtizedei

A szovjet megszállás alatt a kommunista rendszer nem épített új templomokat, az ateizmus koncepciója szerint a meglévő templomok elegendők, műemlékei a múltnak, kiüresednek. Közben a városokba csábított ipari munkásság számára épültek 5-10 000 fős lakótelepek a városok periferiáin, később a kertvárosok is a régi külterületeken. Megkapták a rendszer szolgáltatásait, de a hitélet igényeire a normatívák nem gondoltak, templomoknak nem adtak helyet az általános rendezési tervek. Mára a szocialista építés első generációja nyugdíjba vonult. Templomokat követelt a lakóhelye közelében ez a népesség, és a települések önkormányzati testületei telkeket jelöltek ki a felekezetek számára a szabadon maradt „talált” területeken. Paplak, felekezeti gyermekintézmények ritkán férnek el közelükben.

Ezekben az évtizedekben református templomok csak visszafordításként épültek, ilyen Bachman Zoltánék református temploma Szamoskéren, (Kulcsár 2022., Rév, 1987. 58–59.) az 1970-es árvízi pusztítást követően. Kálmán Ernő Nagyerdei temploma Debrecenben (Wesselényi-Garay, 2010. 58–61.) bedobozolta a szertartás terét a várható házgyái invázió környezetébe. Szabó István Dunaújvárosban épült hatszögű ferde hasáb temploma (Wesselényi-Garay, 2010. 78–80., Rév 1987. 66–67.) látszó acél terráccsal lefedve ipari jellegű, a „vas és acél országa” acélvárosának önkifejezése.

A rendszerváltás felismerései

1990 után a református templomépítészet stílussteremtése ott áll, ahol a türelmi rendelet pillanatában. A ma is útkeresők kísérleteznek: Rácz Zoltán Ebesen megépült templomával, ovális alaprajzzal, középre szervezett úrasztallal, boglya formájú toronnyal. (Wesselényi-Garay, 2010. 140–144.) Basa Péter Budakeszin kör-

szelet kontúrú centrális templomterét félnyereg tetővel világítja be, és modernizálja a Felső-Tiszavidék harangláb típusát. (Wesselényi-Garay, 2010. 112–115.) Lengyel István Debrecenben a Széchenyi-kertben (Wesselényi-Garay, 2010. 202–205.), és Rostás László Miskolcon, (Wesselényi-Garay, 2010. 184–187.) a Felsővárosi református temploma köré a lakótelepek vizuális inváziója ellen erőd-falat épít, erdélyi mintára. Csete György Debrecen Tégláskertben épült temploma (Wesselényi-Garay, 2010. 176–179.) a hajlékot szimbolizálja, fő- és fiatornyai Krisztust és az evangélistákat. Makovecz Imre Kolozsvárott álló eget és földet összekapcsoló kultikussága (Wesselényi-Garay, 2010. 162–165.) is csak további kísérlet volt a stílussteremtésre. Makovecz ellipszis alakú, centrális tere négy sarkán álló, katedrálisos harangtornyos megoldását más gyülekezetek presbitériumai nem találták követésre méltónak. Az organikus filozófiából a biológiai hasonlóságot mellőzik, szellemiségéből a direkt ég-föld kapcsolatot nem materializálja a reformátusok gyülekezeti közössége. Makovecz Imre és Dósa Papp Tamás Pest-erzsébet-Szabótelepen épült legújabb organikus temploma összefoglalja az iskola szellemiségét, a szent és profán tereket is különválasztva. (Dénes 2018.)

Stíluskénszer vagy feladása

Csak már időzavarban vagyunk, mondaná a türelmetlen művészettörténet, ötszáz éves késést kell behozni vagy lemondani róla. A XX. század hektikus építészeti útkeresései nem mutattak modellt a protestáns „Isten háza” számára. A templomaiknak nincs bevált receptje. A premodern, Bauhaus, poszt- és újmodern, de még az organikus útkeresések összes csatlakozását is lekéste. Ennek az lehet az oka, hogy a református templom a Biblia szerint, a katolikusokéval ellentétben soha nem is volt Isten háza, csak a hitvalló gyülekezet otthona, a lélek temploma. Az ige szerint Isten nem lakik ember építette házban. Így építészeit sem érintheti meg a modern építészet évtizedenként változó dilemmája, mint Sullivan kinyilatkoztatása, hogy a funkció határozza-e meg a formát, vagy a forma idézi fel a funkciót, amikor emóciót keres magának. A „kevesebb több”, majd a „kevesebb unalmas”, a modern és posztmodern kételtű dilemmái is hatástalanok. Talán csak a szerkezet és a forma egysége az, ami az alapító atyáknak is tetszene, mert az őszintétlenség és az álság kerülését már Kálvin is előírta. Kenneth Frampton regionalizmusa használható még a hely szellemének megőrzéséhez, a hagyományok követésében: „A modern építészet életképes formákkal újratemti a regionális kultúrát,” (Frampton, 2009. 413.) de a technikai haladás érvényesülését csak mértékel használja.

Magam is kísérletet tettem néhány kertvárosi település új református templomának megfogalmazására Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyében, a Felső-Tiszavidék hagyományainak idézetével, mert hazánk e keleti megyéje ma is haranglábás, középkori falusi templomok utódaiban gyakorolja hitét.

Az építészet új igazodási teóriája, a „kurokawai tetraéder szimbólum fogalma”.(Zalavári, 2006.) Geometriájából, a stílussteremtő forma megtalálásához, talán csak az anyag és a szerkezet őszintesége érvényes. A világvárvány idején divatba hozott on-line istentiszteletek a gyülekezeti közösségeket is kikezdték. A zsolttárok kivetítése az énekes könyvek praktikus lecserélése, a szertartás új komfortja lett, de a pillérek zavarók a láthatásban. Centrális térben nem volnának, de az ígéhirdető szemkontaktusa fontos ma is, és a szertartás eseményeinek követését a hívek igénylik.

Kuyper teóriája

A holland teológus Kuyper Ábrahám szerint a mai stílustalanság állapotának oka az lehet, hogy „a kálvinizmus lényege, tisztán szellemi vallás”, (Kuyper, 1922.) ezért az építészeti stílusok anyagi meghatározottságán felülemelkedő diszciplína. A stílus pedig, Nietzsche szerint, minden utánzástól mentes formák eredője, szükségyszerűség. (Moravánszky – M. Gyöngy, 2009. 15.)

A szentírás szerint Isten nem lakhat ember építette épületben, a református templom a lélek otthona, a hívő gyülekezet háza. Benne egy lelki közösség az Istennel egyesül, és a szertartás alatt kultuszközösségbe lép vele.

A gyülekezet rendjét a maguk közül választott világi tájékozódású presbiteri demokrácia irányítja. Testületük az építészet anyagorientált ügyeibe is beleszól, a forma kérdéseit befolyásolja. Ezért tart olyan sokáig az alternatívák keresése, és készül el sok változás után a református templomok épülete.

Mégis milyen legyen akkor a református gyülekezetek háza?

Összefoglalás

Korunk szekularizálódó társadalmaiban a magyarság igyekszik a keresztény hagyományait megőrizni. A templomhiányos helyeken a református egyház új templomaiban keresi egyéni karakterét, kultikus formáját, amely stílusa lehet egyszer. Úgy látszik, hogy a tiltások korának hagyományőrző akarata lehet a gyülekezetek mai önkifejezése. Ezek ne legyenek katedrálisok. Befogadó képességüket a személység, családiasság korlátozza. A településrészlakóinak, református hitét gyakorló gyülekezeteinek, társadalmi összetartozása határáig fogadja híveit. A templomok a lakótelepekből, kertvárosok központjaiból a pártállami időkben kifelejtett, talált helyeken is XVII. századi tiltások tömegkapcsolatait idézzék, a hajó mellé épített haranglábakat favorizálják, akár falazottan is.

A szószék köré szerkesztett hajók kultikussá centralizált tere különüljön el az evangelizáció profán tereitől. Berendezésük a népi „anyaghelyesség, szerkezeti racionalitás elveinek ösztönös megvalósítása legyen.” (Moravánszky–M. Gyöngy, 2009. 30.) Az építészeti „művészetakarásban, Alois Riegl szerint ez a cél, – azonban, – az anyag és a technika leküzdendő negatív faktoraival szemben”

(Moravánszky – M. Gyöngy, 2009. 14.) hasson. Hasonló Kenneth Frampton kritikai regionalizmusának kulturális önazonosság koncepciója, (Frampton, 2009. 412.) és ez a gyülekezetek mindenkori választott testületének nézőpontja lehet hazánkban is.

Tömegük lehet, hogy nem válik stílussá csak a presbitériumok kálvini, „apolói” szigorúságú akarata, és a tervezők „dionüszoszi” formaakarásának kompromisszuma lesz – a filozófus Nietzsche stílustipológiai hasonlatával –, ha a sola Scriptura igazságai érvényesülnek benne.

A magyar református templomok karaktere abban különbözhet legjobban a többi felekezet istenházától, ha a népi hagyományokat a korának architektúrájával idézi, bennük a hit állhatatosságát, mint ahogy a zsidók Salamon templomát romjaiban őrzik, mint hitük ereklyéjét, megszenvedett hagyományait.

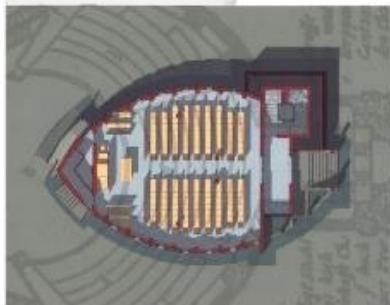
A szentírás szerint: „Ha az Úr nem építi a házat, hiába fáradoznak az építők” (Zsolt 127). Ha az építők ma valamilyen tanúságtételként kegyelmi állapotban emelik a falakat, mint ahogy egyes költők teszik, ahogyan Nagy Gáspár írja egy versében: „ihletett állapotban, valaki ír a kezével. (Nagy, 2022. 20.) Az építők megtalálják a formaakarás optimális kompromisszumát, azt a nagy törvényt, melyet a gyülekezeti közösség felvállal az éppen épülő templomban. Ekkor a szentlélek templomában a scriptura szövege a prédikációban érvényesül, és a gyülekezet az szentírás ígését be tudja fogadni.

A szerző építész, és az épített gyülekezet elöljáróinak sikeres kompromisszumát három közelmúltban épült református kis gyülekezet templomának bemutatásával kívánja illusztrálni. Hitelességét az adja, hogy maga volt a tervezője, és a Tiszántúli Református Egyházkerületben, Isten dicsőségére és a gyülekezetek akaratának megfelelően megvalósultak.

Melléklet

1. Kulcsár Attila: Nyíregyháza modern építésze 1945–2020. Sóstófürdő református gyülekezet központja. 255–258.

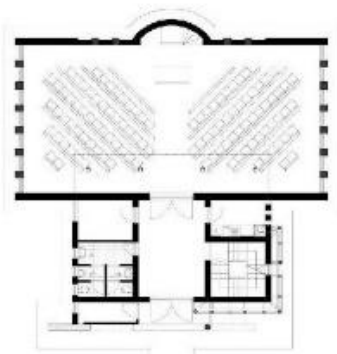
Nyíregyháza-Sóstófürdő Református templom:

A település hulladék területére épült, elválasztotta tömegében a szent és profán funkciókat. A kiszolgáló helyiségek az alagsorba kerültek. Hal tömege a kereszténység üldöztetésének jelképére utal, mellé épített tornya a Türelmi Rendelet tilalmára. Formája a Felső-Tiszavidéki haranglábak modernizált konstrukciója. A bejárata a családi ház modell tornácát idézi. Előterében a városrésztiltás korszakában elbontott Ország zászlóját idézi, félárbocra eresztett trikolorral. A templom felirata: Millenniumi templom, az igazodását jelzi, üzenet a jövőnek. Tervezője, presbiter építésvezetője, erdélyi műszaki ellenőre és első lekipásztora, tanúságtételként vett részt megvalósításában. Épült: 2000-2001

2. Kulcsár Attila: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye modern építésze 1970-2020, Fehérgyarmat új református templom, 60-61. o.

Fehérgyarmat Új Református templom:

A település kertvárosi nyúlványán, egy hívő telekajándékán épült a kistemplom a felekezet adományából, és a gyülekezet mestereinek vezetésével. A templomtér keresztbe fordított csarnoktere tengelyesen íves, apszisba állított szószékre szerkesztett. Padsorai diagonálisan a tér centrumára néznek, dinamikája optimális. Aszimmetrikus tornya a Felső-Tiszavidéki haranglábak modernizált változata, váza falazott. Szoknyója földig ér, belseje a karzati feljártot rejt. Tűtornya kalapos, a harangháza nyitott. A bejáratán vasbeton félboltozat, konzolosan a jövőbe ível. Felirata: a III. évezred temploma. A kisváros reformátusainak üzenete a jövőnek. London látványos ezredfordulós alkotásainak követése. A templom kultikus előterében a biblia fordító Károli Gáspár büszjtjét állították fel. Épült: 2001 -2003.

Felhasznált irodalom

- Bibó, 1967.: Bibó István: Az Alföld későbarokk és klasszicista építészetének néhány kérdése. Építési és Közlekedéstudományi Közlemények, 1967.3–4. sz. 525–564.
- Dénes, 2018.: Dénes Eszter: Templom épül. Pesterzsébet, Szabó-telep. Építészet: Dósa Papp Tamás, Makovecz Imre. Fotó Schmill Rafael. Országépítő, 2018. 4. sz. 56–59. https://epa.oszk.hu/02900/02952/00144/pdf/EPA02952_orzagepito_2018_4_056-059.pdf utolsó letöltés: 2023.11.19.
- Frampton, 2009.: Frampton, Kenneth: A modern építészet kritikai története. Budapest, 2009. <https://konyvtar2.mome.hu/doktori/ertekezések/DLAertekezes-ZalavariJozsef-2007.pdf> utolsó letöltés: 2023.07.18.
- Jancsó 2019.: Jancsó Ágnes: 165 éve született Pecz Samu. Octogon, 2019.03.01. <https://www.octogon.hu/epiteszet/voros-teglas-neogotika/> utolsó letöltés: 2023.11.16.
- Kulcsár, 2021.: Kulcsár Attila: Nyíregyháza modern építésze 1945-2020. Nyíregyháza, 2021.
- Kulcsár, 2022.: Kulcsár Attila: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye modern építésze 1970-2020. Nyíregyháza, 2022.
- Kuyper, 1922.: Kuyper Ábrahám: A kálvinizmus lényege. Budapest, 1922.
- Lőrincz 2000.: Lőrincz Zoltán: „Ne hagyjátok a templomot”, Új református templomok 1990–1999. Budapest, 2000.
- Lőrincz, 2010.: Lőrincz Zoltán: A historizálás, mint attitűd a kortárs református templomépítészetben. Szakrális építészet, 2010.07.01. <https://szakralis.wordpress.com/2010/07/01/a-historizalas-mint-attitud-a-kortars-reformatus-templomepiteszetben/> utolsó letöltés: 2023.11.18.
- Moravánszky–M. Gyöngy, 2009.: Moravánszky Ákos – M. Gyöngy Katalin: A stílus Kritikai antológia. Budapest, 2009.
- Nagy, 2022.: Nagy Balázs: „Valaki ír a kezdeddel” Tanulmányok a szakrális irodalom köréből. Nyíregyháza, 2022.
- Ordasi, 2021.: Ordasi Zsuzsanna: Református templomok 2010–2020. Budapest, 2021.
- Rác 1910.: Rác Zoltán: Borsos József és Debrecen korai modern építésze. Debrecen, 1990.
- Rév, 1987.: Rév Ilona: Templomépítészetünk ma. Budapest, 1987.
- Toronyvígázó, 2005.: Toronyvígázó. Debreceni László műhelye. Szerk. Sas Péter. Budapest, 2005.
- Wesselényi-Garay, 2010.: Wesselényi-Garay Andor: A mindenség modellje – Kortárs magyar templomépítészet. Kiállításkatalógus. (MODEM, 2009.03.21–06.28.). Debrecen, 2010.
- Zalavári, 2006.: Zalavári József: „Mokka Kanna”. A formatervezés evolúciós szemlélete az „agyag-szerkezet-funkció-forma” fogalomrendszer tükrében. DLA értekezés. Moholy-Nagy Művészeti Egyetem, Budapest, 2006.